

дорослому віці, особливо коли людина перебуває в ситуації самовизначення. Її стан можна описати такими характеристиками :

- зануреність у минулі спогади, невпевненість у собі;
- незадоволеність життям, прагнення маніпулювати людьми;
- негативні міжособистісні стосунки;
- викривлене сприймання інформації;
- віддання переваги стандартним ситуаціям, уникання нестандартних;
- залежність від ситуації;
- низька або завищена самооцінка;
- ізольованість від оточення.

Отже, гуманістичний підхід до розуміння особистості сучасної жінки видається нам важливим і надзвичайно значимим, оскільки він виявляє зовнішні і внутрішні відношення особистості, наголошує на потребі її самоактуалізації. Крім того, з-поміж усіх зарубіжних концепцій цей підхід найбільшою мірою відповідає поглядам вітчизняних дослідників.

Література

1. Психология личности в трудах зарубежных психологов : хрестоматия / сост. А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2000. – 320 с.
2. Maslow A. Self-actualizing and Beyond / A. Maslow // Challenges of Humanistic Psychology. – New York : Mc Graw-Hill, 1967. – 156 p.
3. Балл Г. А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г. А. Балл. – К.–Донецк : Ровесник, 1993. – 32 с.
4. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу ; пер. с англ. О. О. Чистякова. – М. : Ваклер, 1997. – 304 с.
5. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогресс, 1994. – 480 с.
6. Hjelle L. A. Current Research and Applications in Personality Theories / L. A. Hjelle. – New York : Mc Graw-Hill, Inc., 1992. – 156 p.

© Мірошниченко О. М.

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПРИ СПІВЗАЛЕЖНОСТІ

О. Ю. Ніконова, м. Луганськ

Розглядається гіпотеза про інверсію гендерної ідентичності при співзалежності. Емпіричним шляхом з'ясовуються як статеві, так і гендерні особливості співзалежних, що дає змогу підтвердити гіпотезу про інверсію ідентичності.

Ключові слова: співзалежність, гендерна ідентичність, особистість, особистісна риса, роль, інверсія ідентичності.

Рассматривается гипотеза об инверсии гендерной идентичности при созависимости. Эмпирическим путем определяются как половые, так и гендерные особенности созависимых, что позволяет подтвердить гипотезу об инверсии идентичности.

Ключевые слова: созависимость, гендерная идентичность, личность, личностная черта, роль, инверсия идентичности.

The article describes the hypothesis of an inversion of gender identity in co-dependency. The empirical research reveals sexual and gender-specific qualities of co-dependency, which allows to confirm the hypothesis of an inversion identity.

Key words: co-dependency, gender identity, personality, personality traits, a role, inversion of identity.

Проблема. Співзалежність зазвичай розглядають поза гендерним контекстом, тому що вважають переважно жіночою проблемою (яка стосується, наприклад, дружин алкоголіків). Проте дослідження останніх років свідчать про те, що серед чоловіків співзалежність поширена не менше, ніж серед жінок. Більше того, на тлі деяких спільних характеристик у співзалежних чоловіків виявляються і деякі свої, особливі, притаманні лише їм риси. Звідси актуальність емпіричного дослідження гендерних і статевих відмінностей співзалежних суб'єктів.

Мета дослідження: виявити соціально-психологічні відмінності чоловіків і жінок та перевірити гіпотезу про інверсію гендерної ідентичності у співзалежних суб'єктів.

Об'єктом нашого дослідження стали соціально-психологічні характеристики співзалежних, *предметом* дослідження – гендерні відмінності при співзалежності.

Спершу слід дати визначення поняття співзалежності і розвести контексти його використання. Наприклад, у літературі, присвяченій цій темі, трапляється як термін “співзалежні стосунки”, так і термін “співзалежна людина”. На наш погляд, стосунки можна визначити як співзалежні тільки тоді, коли в них бере участь співзалежна людина, тому первинним є поняття співзалежної людини. Досі ми говорили “співзалежна людина”, не конкретизуючи предмет аналізу на психологічному рівні, тому що сформувані психологічне визначення співзалежності досить складно. Співзалежність можна розглядати як патерн поведінки і характеризувати її через особливості стосунків [1; 2]. Такий підхід дуже популярний на Заході, де він широко застосовується в практиці подолання співзалежності. Можна розглядати співзалежність як особистісну характеристику й описувати її через

особистісні риси, емоційні стани, мотивацію, ідентичність [3; 4]. Таких поглядів дотримуються і західні, і вітчизняні дослідники, розглядаючи співзалежність на теоретичному рівні. Якщо ці підходи поєднати формально, дістанемо, наприклад, таке визначення: *співзалежність – це цілісна модифікація поведінки і свідомості, зумовлена присутністю в контексті з індивідом залежного суб'єкта* [5]. Утім, це визначення не дає нам достатньо повного опису і не пояснює механізм виникнення співзалежності, а тільки доповнює очевидний смисл самого поняття “співзалежність”. Наше завдання – сконструювати таке визначення співзалежності, яке виконувало б усі три функції наукового знання: опис, пояснення, прогнозування. Ми згодні, що співзалежність – це цілісна модифікація свідомості і поведінки, але для розширення цього визначення ми пропонуємо *рольовий підхід*, який робить акцент на соціально-психологічних характеристиках особистості.

На основі аналізу різних характеристик співзалежних можна виділити основні риси таких осіб: тривожність, зовнішній локус контролю, низьку самооцінку [6; 7], ролі Рятівника і Жертви [8; 9], показну дбайливість, труднощі у вираженні почуттів [7]. Характеристики співзалежності багато в чому подібні до традиційних жіночих рис. Деякі типові фемінні риси можна вважати такими, що підвищують вірогідність виникнення співзалежності. Це емпатія, дбайливість, емоційність, тривожність, невпевненість, зовнішній локус контролю [10; 11].

На поведінковому рівні багато дослідників описують співзалежність іншими характеристиками [12–15]. Співзалежним притаманні фемінні риси, але поведуться такі особи агресивно, вони часто недовірливі, замкнені [16]. Тобто їхня роль переважно маскулінна. Зазначимо, що в більшості випадків, ці характеристики було отримано на жіночій вибірці [6]. На основі результатів аналізу характеристик співзалежних осіб можемо припустити, що в них у цілому (без урахування гендерного аспекту) сильно виражена фемінна гендерна ідентичність, але разом з тим маскулінна гендерна роль.

Дослідження останніх років дають змогу виділити психологічні і соціально-психологічні характеристики співзалежних чоловіків, що є здебільшого фемінними. Це боязкість, імпульсивність, фантазійна сексуальність, зовнішній локус контролю, внутрішня конфліктність, довірливість [17; 18].

Раніше, у статті “Гендерна роль та гендерна ідентичність при співзалежності” [19], ми аналітично обґрунтували гіпотезу про інверсію ідентичності під впливом співзалежності. Зокрема, було зроблено висновок, що співзалежні жінки змушені поводитися маскулінно і це деформує їхню фемінність, чоловіки ж проявляють маскулінну поведінку в стосунках з адиктом, але тлом цієї поведінки є фемінна гендерна

ідентичність і такі якості, як розуміння, співчуття, бажання допомогти. Отож ми вважаємо, що співзалежні жінки маскулінізуються під впливом гендерної ролі, а чоловіки фемінізуються через внутрішню суперечливість в ідентичності (рис. 1).

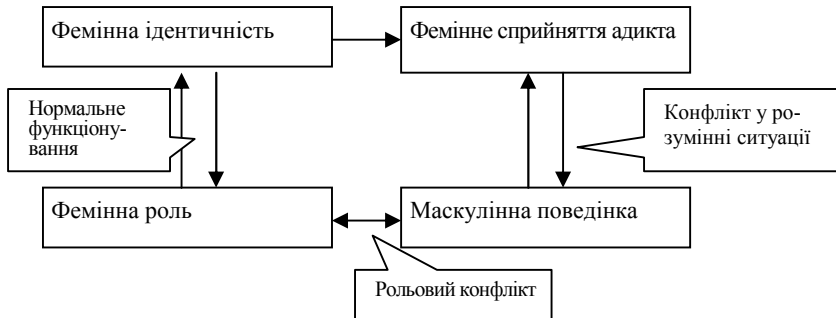

Рис. 1. Початковий етап стосунків співзалежності, де співзалежною є жінка

Припускаємо, що в нормі жінка має здебільшого фемінну ідентичність і фемінну рольову поведінку, і це тільки сприяє потуранню адиктові, бажанню виправдати і захистити його. Отож у нормі фемінна ідентичність і фемінна роль доповнюють одна одну. А проте в такій ситуації жінці доводиться контролювати адикта, брати на себе тягар відповідальності, вирішувати за нього його проблеми, узагалі – поводитися більш маскулінно. Це суперечить, зрозуміло, її фемінній ролі. У процесі адаптації до стосунків співзалежності жінка акумулює маскулінні патерни поведінки, що змінюють її роль на маскуліну. Відтак на рівні стосунків спостерігаємо пристосування, але це відбувається за рахунок зміни фемінної ролі жінки на маскуліну. Тривалі стосунки з адиктом зумовлюють поступове перетворення її ідентичності на маскуліну, таким чином досягається внутрішня гармонія ролі та ідентичності. Водночас посилюється суперечливість у сприйманні адикта. Жінка невдоволена ним, вона може проявляти щодо нього агресивність або ігнорувати його поведінку, щоб уникнути неприємного суперечливого почуття. Як бачимо, на рівні поведінки жінка стає сильною, здатною долати перепони життя з адиктом; вона може пишатися цим і демонструвати свої успіхи оточуючим. А проте такі стосунки сприймаються нею неоднозначно, суперечливо, часто спричинюють внутрішні страждання (рис. 2).

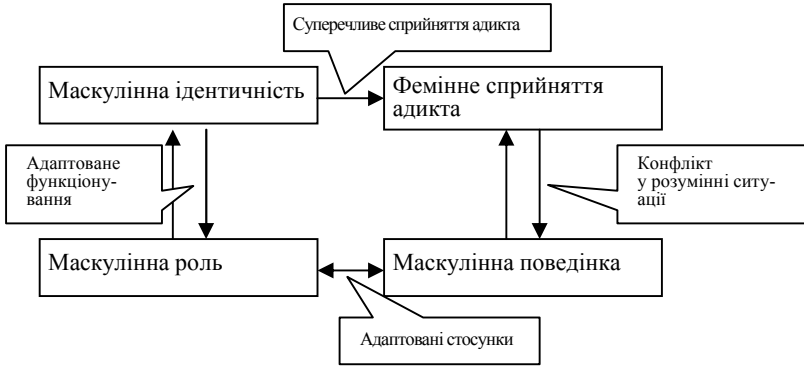

Рис. 2. Результат стосунків співзалежності, де співзалежною є жінка

Розгляньмо тепер ситуацію, коли співзалежним є чоловік (рис. 3). Припускаємо, що в нормі чоловіки мають маскулінну ідентичність і виконують маскулінну роль. А ситуація життя з адиктом вимагає фемінного ставлення і маскулінної поведінки. На початку співзалежних стосунків чоловіки проявляють свою маскулінну роль. Вони виявляють вольове бажання допомогти адиктові, контролюють його, намагаються зайняти домінуючу позицію, щоб підкорити адикта і виправити ситуацію. Але за цим повинно стояти бажання допомогти, фемінне сприймання адикта. Тому на початку співзалежних стосунків чоловіки переживають гостру суперечність у сприйнятті факту адикції близької людини, але, незважаючи на це, показово демонструють свою маскулінність, щоб допомогти їй, і це не становить для них труднощів.

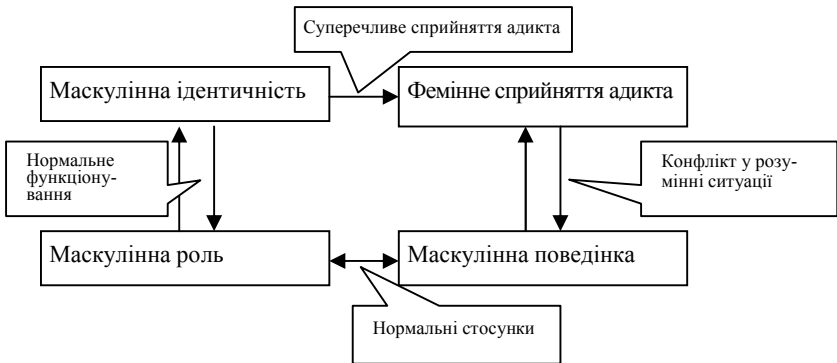

Рис. 3. Початковий етап стосунків співзалежності, де співзалежним є чоловік

Що більше чоловік впадає у співзалежність, то більше звикається із цим. Відтак він починає співчувати адиктові, розуміти його, шукати “раціональні” причини такої поведінки адикта, виправдовувати його. Якщо життя з адиктом є тлом життя чоловіка, то його ідентичність може обернутися на здебільшого фемінну. Але (і це дуже важливо!) чоловікові все ще потрібно виявляти маскулінну роль, щоб підтримувати адекватні стосунки і бути (чи видаватися) соціально бажаним для інших у цих стосунках (рис. 4).

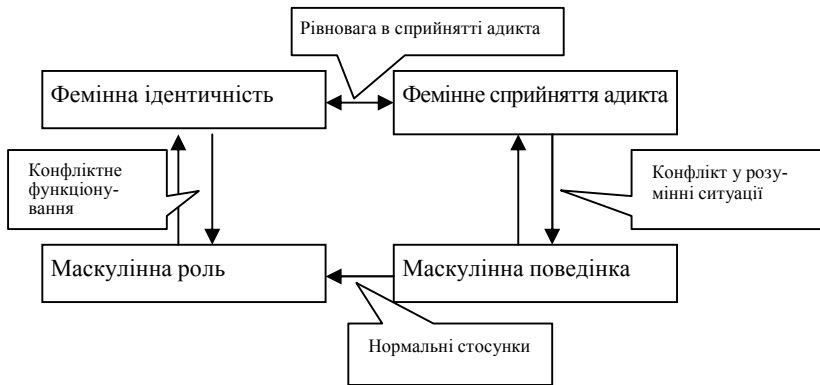

Рис. 4. Результат стосунків співзалежності, де співзалежним є чоловік

Чоловікам потрібно усвідомлювати необхідність маскулінної ролі і фемінного сприймання ситуації. Внутрішньої рівноваги ідентичності і ролі при цьому досягти складно. Співзалежні чоловіки живуть з внутрішнім конфліктом ролі та ідентичності, і контекст цього конфлікту – сама особистість чоловіка. У жінок конфлікт виявляється тільки в зовнішньому контексті обмірковування стосунків із співзалежним, їхня роль та ідентичність перебувають у гармонії.

Наведені схеми породжують цілком зрозуміле запитання: чому в жінок необхідність фемінного сприймання адикта не веде до поновлення фемінності за зразком зміни в чоловіків? Вважаємо, що “коливання” стосунків співзалежності – від прийняття і потурання до нерозуміння та ненависті – і є показником циклічної мікрозміни ідентичності та ролі співзалежного. Наші схеми – це максимізація етапів співзалежності, і з їхньою допомогою неможливо анімовано показати циклічні перетворення ідентичності і ролі. Але те, що такі коливання є, – факт, що підтверджується як теорією, так і практикою.

Щоб перевірити нашу гіпотезу і виявити відмінності співзалежних чоловіків і жінок з урахуванням гендерної ідентичності, ми

провели кореляційне дослідження. Відтак пропонуємо Вашій увазі результати пілотного дослідження, де вибіркою було охоплено 104 особи (68 жінок і 36 чоловіків). Вік випробуваних становив від 18 до 56 років (середній – 22 роки). Границя нижньої квартилі віку – 19, верхньої – 32 роки.

Нас у першу чергу цікавило, які з досліджуваних показників є суто жіночими, а які – суто чоловічими. За допомогою t-критерію Стьюдента в модифікації Уелча (для випадків нерівних дисперсій) ми порівняли вибірки чоловіків і жінок, з'ясувавши таким чином значущі відмінності (табл. 1).

Таблиця 1

Значущі відмінності особистісних характеристик чоловіків і жінок

Особистісні характеристики	Середні значення		t (за Уел- чем)	p
	жінки	чоловіки		
роль Жертви	13,93	10,08	4,78	0,000014
рольова гнучкість	12,81	14,53	-2,12	0,038256
фемінність	0,20	-0,04	3,89	0,000302
фізична агресія	4,80	6,33	-3,04	0,003875
приховування почуття провини	11,41	9,70	2,48	0,017328
емоційна лабільність	11,06	9,26	2,52	0,014869
експресивність	59,25	51,47	3,60	0,000981
цікавість	11,75	10,11	3,21	0,002498
допитливість	12,66	10,89	2,60	0,013323
сензитивність	12,03	10,46	2,75	0,008757
роль Контролюючого Родителя	11,00	13,17	-2,01	0,049867
роль Дорослого	12,99	15,22	-2,36	0,023534

Отримані дані свідчать, що типово чоловічими є такі риси: рольова гнучкість, здатність до фізичної агресії, роль Контролюючого Родителя, роль Дорослого. Жінкам здебільшого притаманні: роль Жертви, фемінність, приховування почуття провини, лабільність, експресивність, цікавість і допитливість, сензитивність. У цілому виявлені розбіжності підтверджують припущення щодо фемінної ідентичності та ролі в жінок і маскуліної ролі та ідентичності в чоловіків. Але як поведуться ці показники, якщо рівень співзалежності зростатиме?

Розділивши вибірку на чоловічу і жіночу та розрахувавши кореляції окремо для кожної з них, ми спробували по змозі уточнити характеристики співзалежних. Передусім зазначимо, що нам вдалося повністю підтвердити гіпотезу про інверсію ідентичності: у чоловіків з

посиленням співзалежності зростає фемінність ($r=0,44$; $p\leq 0,05$), а в жінок вона відповідно спадає ($r=-0,42$; $p\leq 0,05$).

Далі проаналізуємо інші кореляції співзалежності. Почнімо з рольових характеристик випробуваних (табл. 2). Як бачимо, для співзалежних жінок характерна позиція Жертви ($r=0,64$; $p\leq 0,05$), а для співзалежних чоловіків – роль Рятівника ($r=0,46$; $p\leq 0,05$). Відтак стає зрозумілим шлях формування співзалежності: жінки змушені терпіти життя із залежним партнером, а чоловіки прагнуть допомогти йому, розраховуючи при цьому на подяку. Рольова гнучкість у разі співзалежності “страждає” лише у чоловіків ($r=-0,43$; $p\leq 0,05$), а глибина переживання ролі при співзалежності є характерною ознакою жінок ($r=0,33$; $p\leq 0,05$). Співзалежні чоловіки “застрягають” у своїй ролі, важко адаптуються до нових умов. Прикметно, що роль Турботливого Родителя властива співзалежним жінкам ($r=0,33$; $p\leq 0,05$) і чоловікам ($r=0,49$; $p\leq 0,05$). При цьому тільки співзалежним чоловікам більше властива роль Адаптивної Дитини ($r=0,45$; $p\leq 0,05$). Зазначимо, що основною характеристикою Адаптивної Дитини є звичка діяти “як треба” (як результат пристосування), слухняність, віддаленість у стосунках, зволікання. Жінкам властива роль імпульсивної, безконтрольної і чутливої Вільної Дитини ($r=0,35$; $p\leq 0,05$).

Таблиця 2

Значущі кореляції рольових характеристик із співзалежністю

Рольові характеристики	Чоловіки	Жінки
Жертва	0,01	0,64
Рятівник	0,46	0,20
рольова гнучкість	-0,43	-0,18
рольова глибина	0,35	0,33
Адаптивна Дитина	0,45	0,10
Турботливий Родитель	0,49	0,33
Вільна Дитина	-0,14	0,35

Здавалося б, виявлені закономірності руйнують нашу теорію, адже ми очікували, що з поглибленням співзалежності зростатиме і ймовірність маскулінної ролі в жінок. А проте спробуємо проаналізувати показники і форми агресії співзалежних осіб (табл. 3). Як бачимо, агресивність є ознакою співзалежності переважно у жінок. Співзалежні жінки дратівливі ($r=0,53$; $p\leq 0,05$) і образливі ($r=0,59$; $p\leq 0,05$), підозрілі ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), переживають почуття провини ($r=0,36$; $p\leq 0,05$), їм властиві прояви фізичної ($r=0,47$; $p\leq 0,05$) і непрямой ($r=0,33$; $p\leq 0,05$) агресії. Для співзалежних чоловіків характерні лише почуття

провини ($r=0,68$; $p\leq 0,05$) і фізична агресія ($r=0,52$; $p\leq 0,05$), яка є суто чоловічою рисою. Співзалежні жінки, з одного боку, грають роль Турботливого Родителя і мають рольові характеристики Жертви, а з другого – здатні поводитися більш агресивно, ніж співзалежні чоловіки (див. табл. 2; 3). Це свідчить, на нашу думку, про те, що співзалежні жінки тільки зовні демонструють фемінну роль, а насправді є досить маскулініними і агресивними.

Таблиця 3

Значущі кореляції показників і форм агресії із співзалежністю

Форми агресії	Чоловіки	Жінки
фізична	0,52	0,47
непряма	0,29	0,33
роздратування	0,22	0,53
негативізм	0,32	0,20
образа	0,36	0,59
підозрілість	0,22	0,36
почуття провини	0,68	0,36

Ще більш цікавими видаються кореляції особистісних рис і співзалежності випробуваних (табл. 4). Тільки чоловікам з високим рівнем співзалежності властива інтроверсія (кореляція співзалежності з екстраверсією: ($r=-0,46$, $p\leq 0,05$); вони нетовариські і не намагаються подолати почуття провини або сорому, тобто зазвичай скромні, сором'язливі. У жінок ці ознаки не мають вираженої закономірності, пов'язаної із співзалежністю. Співзалежні чоловіки, яким притаманна роль Рятівника, схильні до співпраці ($r=0,45$; $p\leq 0,05$), натомість жінки вирізняються зниженою повагою до інших ($r=-0,34$; $p\leq 0,05$), їм важко побачити в людині щось хороше, позитивне. Емоційна невірівноваженість є ознакою як співзалежних жінок ($r=0,48$; $p\leq 0,05$), так і чоловіків ($r=0,63$; $p\leq 0,05$). І тим, й іншим властиві тривожність, депресивність, самокритика, емоційна лабільність. Але при цьому лише чоловіки потерпають від внутрішньої напруженості, що, як було зазначено вище, пов'язано з їх інтровертованістю і переживанням внутрішньоособистісних конфліктів.

Висновки. Отже, основні характеристики співзалежних жінок такі: маскулініність, роль Жертви, агресивність, почуття провини, неповага до інших, емоційна невірівноваженість, імпульсивність. Що ж до співзалежних чоловіків, то тут визначальними характеристиками є: фемінність, роль Рятівника, почуття провини, інтроверсія, схильність до співпраці, внутрішня напруженість. Тож нашу гіпотезу про інверсію

гендерної ідентичності як наслідок тривалих стосунків співзалежності можна вважати підтвердженою. Припущення про інверсію гендерної ролі у жінок не має такого однозначного вирішення: жінки схильні приховувати свою справжню поведінку за типово фемінною роллю, але насправді є досить маскулініними як у поведінці, так і в особистісних рисах. Виявлені закономірності і тенденції дають нам змогу сформулювати власне визначення співзалежності: ***співзалежність – це цілісна модифікація свідомості і поведінки, що супроводжується інверсією гендерної ідентичності у контексті стосунків з адиктом.***

Таблиця 4

Значущі кореляції особистісних рис із співзалежністю

Особистісні риси	Чоловіки	Жінки
екстравертованість	-0,46	0,12
товариськість	-0,43	0,02
уникнення почуття провини	-0,59	-0,10
співробітництво	0,45	-0,11
повага до інших	0,36	-0,34
емоційна неврівноваженість	0,63	0,48
тривожність	0,48	0,33
напруженість	0,43	0,16
депресивність	0,49	0,51
самокритика	0,41	0,40
емоційна лабільність	0,51	0,44
цікавість	0,14	0,43
артистичність	-0,45	-0,12
сензитивність	-0,45	0,00

Результати проведеного аналізу роблять актуальними подальші перспективи нашого дослідження, зокрема розроблення тренінгу на основі запропонованих схем і застосованого при цьому психодіагностичного апарату.

Література

1. Делеви В. С. Формирование социально активного совладающего поведения у матерей наркозависимых подростков : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / В. С. Делеви. – М., 2006. – 206 с.
2. Whitefield C. Z. Codependence : our most common addiction – some physical, Mental, Emotional and spiritual perspectives / C. Z. Whitefield. – New York : New York Press, 1989. – 158 p.
3. Cermak T. L. Co-Addiction as a Disease / T. L. Cermak // Psychiatric Annals. – 1991. – № 21 (5). – P. 266–272.

4. *Subby R.* Healing the family within / R. Subby. – New York : Health Communications Inc, 1990. – 116 p.
5. *Гусев И. Ю.* Психологические средства коррекции идентичности созависимой личности (на примере жен, имеющих мужей с алкогольными проблемами) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / И. Ю. Гусев. – Красноярск, 2006. – 19 с.
6. *Москаленко В. Д.* Зависимость: семейная болезнь / В. Д. Москаленко. – М. : ПЕР СЭ, 2008. – 325 с.
7. *Mellody P.* Facing Codependence / P. Mellody. – New York : HarperSanFrancisco, 1989. – 232 p.
8. *Березин С. В.* Психология наркотической зависимости и созависимости : монография / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, Е. А. Назаров. – М. : МПА, 2001. – 512 с.
9. *Коровицкая В. В.* Особенности ролевого функционирования в зависимом супружестве / В. В. Коровицкая // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2005. – № 662. – С. 181–183.
10. *Кон И. С.* Психология половых различий / И. С. Кон // Вопросы психологии. – 1981. – № 2. – С. 47–57.
11. *Доржиева М. О.* Влияние гендерных особенностей на развитие произвольной активности личности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / М. О. Доржиева. – Улан-Удэ, 2006. – 188 с.
12. *Зорина Л. М.* Созависимость и пути ее преодоления / Л. М. Зорина. – Казань : Новое знание, 2006. – 76 с.
13. *Кляпець О.* Шлюбна залежність як чинник емоційного вигорання в сім'ї / О. Кляпець // Соціальна психологія. – 2006. – № 6. – С. 164–174.
14. *Куница М. Ю.* Психологическая помощь созависимой личности из деструктивной семьи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / М. Ю. Куница. – Ставрополь, 2006. – 23 с.
15. *Старшенбаум Г. В.* Аддиктология : психология и психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. – М. : Когито-Центр, 2006. – 367 с.
16. *Яцышин С. М.* Проявление созависимости в ценностно-смысловой сфере матерей при наркотизации ребенка : дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец 19.00.01 / С. М. Яцышин. – СПб., 2003. – 197 с.
17. *Жидко М. Е.* Особенности брачно-семейных экспектаций у мужчин с отношениями супружеской зависимости / М. Е. Жидко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2005. – № 653. – С. 59–63.
18. *Коцар А. В.* Особенности психосексуального развития женщин, больных неврозом и находящихся в отношениях супружеской зависимости : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / А. В. Коцар. – Х., 2002. – 194 с.
19. *Ніконова О. Ю.* Гендерна роль та гендерна ідентичність при співзалежності / О. Ю. Ніконова // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2010. – Т. 7, ч. 1. – С. 424–434.